

Громадянська культура як атрибут громадянського суспільства: ретроспективний аналіз

Система національного виховання перебуває сьогодні в стані реформування, що актуалізує визначення її основних пріоритетів, складових, виявлення ефективних форм і методів реалізації поставлених перед нею завдань. На цей процес значний відбиток накладають демократичні перетворення, що мають місце в нашій державі, зумовлюючи необхідність переоцінки усталених поглядів на сутність виховання молодого покоління, внесення відповідних змін до його змісту, які могли б забезпечити вирішення завдань, що висувуються в контексті прямування України до громадянського суспільства.

З огляду на це, особливої значущості набуває проблема виховання у молодого покоління шанування національних традицій, любові до Батьківщини, відданості справі зміцнення державності, сприяння усвідомленню громадянського обов'язку на основі національних і загальнолюдських цінностей, формування активної громадянської позиції, утвердження якостей громадянина-патріота своєї держави. Ці завдання передбачені прагненням України до заміни традиційно усталеного тоталітаризму новим, дійсно демократичним устроєм, розбудови громадянського суспільства, базованого на засадах гуманізму, свободи, верховенства закону і соціальної справедливості.

Кожне суспільство породжує певний вид культури, який продукує відповідні норми поведінки, типи відносин між людьми, ціннісні орієнтації, особистісні та громадські пріоритети. Не є виключенням і громадянське суспільство, яке, з одного боку, привносить у життєдіяльність соціуму громадянську культуру як невід'ємний свій компонент, а з іншого - саморозвивається завдяки набуттю її носіями високого рівня сформованості відповідних рис та якостей.

Підтвердження цьому ми знаходимо, аналізуючи погляди античних мислителів Сократа, Аристотеля, Платона щодо держави і соціального устрою.

До розгляду цих питань зверталися також Дж.Локк, Т.Гоббс, А.Сміт, А.Фергюсон, І.Кант, Гегель та ін.

Значна увага проблемам громадянської культури як культури громадянського суспільства надавалася українськими діячами кінця XIX ст. -

М. Драгомановим і Д. Донцовим.

За радянських часів інтерес до цих питань виявляли А. Макаренко, В. Ващенко, В. Сухомлинський.

Сьогодні до висвітлення проблем громадянського суспільства, формування в його членів певних громадянських якостей звертаються І. Бех, М. Боришевський, О. Докукіна, М. Максименко, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, Ф. Рудич, К. Чорна, М. Шимановський та ін.

Метою нашої статті є висвітлення впливу елементів громадянського суспільства на еволюцію розуміння сутності громадянської культури в історичному аспекті.

Поняття "громадянська культура" є похідним від більш широкого поняття - "культура" (від лат. cultura - обробіток, вирощування, виховання, освіта, розвиток і т.п.) і одним з підвидів соціального її різновиду, що синтезує в собі знання, норми і правила поведінки людини в суспільстві, рівень розвитку громадянськості у ньому.

На думку С. Гессена, "громадянськість" слід розглядати як частину загальної культури людини, як проміжний її шар, як право, що, по-перше, регулює зовнішні стосунки людей між собою і державою, по-друге, забезпечує обов'язковість правових норм, по-третє, організовує сукупність діяльності даного суспільства.

Найбільш повно громадянськість як інтегративна якість особистості реалізуються в громадянському суспільстві.

Поняття "громадянське суспільство" є відносно новим для вітчизняної наукової думки, проте окремі уявлення про нього і реальні прояви можна знайти ще в античні часи. Саме тоді від латинського слова "цивіс" (громадянин) утворилося поняття "цивітас" (суспільство). Проте, для античних філософів громадянське суспільство і держава були взаємозамінними, тобто термін "держава" і "суспільство" ототожнювалися.

У працях Сократа, Платона, Аристотеля чітко простежується думка про вищість громадянських (суспільних, державних) обов'язків, їхню перевагу над індивідуальними інтересами особистості; досягнення загальної мети мало першість порівняно з прагненнями і бажаннями окремих людей [1, с. 144]. Звідси громадянська культура, хоча такий термін і не використовувався мислителями, несла в собі ідеї про безумовне підпорядкування індивіда державі, дотримання визначених нею норм буття, переважно в політичній сфері.

Новий сплеск інтересу до ідеї громадянського суспільства спостерігається у XVII ст. У цей час з'являється теорія громадянського суспільства Дж. Локка.

Саме з неї розпочинається класичне тлумачення цього терміну, хоча він ще поєднується з політичною сферою і не відокремлюється від держави. Громадянська культура цього періоду може бути визначена як система домовленостей, свобода переконань і думок, свобода володіння й використання власності, рівність людей між собою, захищеність від чужої сваволі, терпимість, толерантність у взаємних діях.

Запропонований Дж.Локком тип громадянського суспільства і характерної для нього культури, суттєво наближається до сучасних визначень цих понять. Громадянськість як ознака культури (на відміну від республіканської теорії громадянства античності) набуває ліберальних рис. У її основу покладаються ідеї свободи і прав індивіда, який уперше підноситься над суспільством і державою, наділяється такими основними групами прав, як громадянські, політичні та соціально-економічні. Проголошується рівність усіх індивідів між собою, тотожність їхніх представницьких прав, незалежно від обов'язків і обставин [5, с. 149].

Його сучасник Т.Гоббс дотримувався дещо іншої думки стосовно сутності громадянського суспільства і громадянської культури. Він вважав, що проголошений Локком стан необмеженої свободи індивіда в користуванні своїми правами може повернути суспільство до його природного стану. Адже право на все фактично означає відсутність права на будь-що. Щоб уникнути незручностей і загроз, які неодмінно виникають за таких умов, Т.Гоббс пропонував запровадити громадянський стан (*status civilize*), що, на його переконання, надало б змоги регулювати невпорядковані відносини між людьми відповідними законами та нормами. Для цього, стверджував він, люди мають укласти угоду й створити державу, яка стане над суспільством, відчужуючи частину природних прав індивідів. Це і буде громадянське суспільство, яке на відміну від природного, додержавного, характеризуватиметься станом людності, що несе в собі громадянську культуру [4].

А.Сміт і А.Фергюсон збагатили концепцію громадянського суспільства, а отже і зміст громадянської культури, моральними ідеями. Згідно з їхніми теоріями, громадянське суспільство утворюється завдяки наявності в людини схильності до одержання схвалення від інших, здатності формулювати моральні правила і норми справедливості [6, с. 48].

З другої половини XVIII ст. для означення особи, яка повною мірою відповідає ідеалу громадянського суспільства, починає використовуватися термін "громадянин", який був запроваджений до офіційного вжитку завдяки Великій французькій революції (1848 р.) [2, с. 81].

Наприкінці XVIII - початку XIX ст. на зміну традиційній концепції єдиного суспільства-держави приходять концепції, прихильники якої стверджували, що громадянське суспільство відмінне від держави, його не можна ототожнювати з останньою. На практиці існувало два напрями цієї концепції. Прихильники першої (Дж.Локк, Т.Гоббс, Ж.-Ж.Руссо, А.де Токвіль) відстоювали ліберально-демократичну модель, виходячи з саморегулюючих можливостей громадянського суспільства, в центрі якого - вільна, незалежна особистість. Прихильники другого напрямку розвивали етатистську (від франц. *etat* - держава) модель, розглядаючи громадянське суспільство як особливу сферу соціуму, відмінну від держави, але не протилежну їй. При цьому перевага надавалася праву і законам [7, с. 10]. Яскравими представниками цього напрямку були І.Кант і Гегель.

І.Кант пов'язував громадянський і культурний стан суспільства, певним чином ідентифікуючи їх. До культури філософ зараховував лише такі цінності, які слугують благу людини і громади. Розрізняючи культуру (виховання) і цивілізацію (навички, вміння), він писав: "Зовні люди надають перевагу штучній ввічливості й гостинності в спілкуванні між собою, виявляючи тим самим норми цивілізації, але нам ще багато чого не вистачає, щоб вважатися морально досконалими. Ідея моральності відноситься до культури, але використання цієї ідеї, коли вона зводиться лише до уподібнення морального в проявах любові, до честі та зовнішньої пристойності, складає лише цивілізацію" [8, с. 330-331].

Кантівське розрізнення культури і цивілізації вперше висуває проблему автентичності між державним станом або соціальним устроєм і культурно-моральними засадами суспільства. Саме останні, на думку мислителя, мали складати основу громадянського устрою і бути запорукою громадянського миру в світі.

Наведені погляди І.Канта на суспільство і культуру підтверджують думку про існування тісного зв'язку і взаємозумовленості між громадянським суспільством і громадянською культурою.

Діаметрально протилежної позиції щодо сутності громадянського суспільства дотримувався німецький філософ Г.В.Ф.Гегель. Будучи засновником етатистської концепції, він відстоював необхідність активного втручання держави в економіку, політику, соціальне і духовне життя суспільства. Гегель вважав, що суспільство має бути предметом впливу держави, тоді як остання може діяти цілком самостійно; ті, хто має владу, повинні керувати відносинами між людьми. У суспільній системі він виокремлював такі сфери, як: сім'я, грома-

дянське суспільство, держава. Основа моральної орієнтації індивіда вбачалася ним у культурному житті суспільства. Лише активність у національному житті та культурі свого народу може вивести індивіда поза межі його власної суб'єктивності, залучити до повноцінного громадського життя. Зміст культурної життєдіяльності, за Гегелем, реалізується через участь людини в публічних і політичних процесах, де всі норми, цінності, вірування, культурні домагання виходять назовні, дебатуються, порівнюються, осмислюються [3].

Таким чином, в етатистській концепції громадянського суспільства Гегеля міститься певна суперечність. З одного боку, він підносить роль держави над суспільством, над громадою й окремим індивідом. Але з іншого, наголошує на необхідності залучення останнього до культури суспільства, завдяки чому лише й можливо забезпечити його громадянське становлення. Цим стверджувався не лише взаємозв'язок між громадянським суспільством і громадянською культурою, а й акцентувалося на неможливості існування одного без іншого.

Середина XIX ст. у Західній Європі характеризується появою марксизма. Його основоположники К.Маркс і Ф.Енгельс, переосмисливши філософію античності, середньовіччя і Нового часу, створили власну теорію діалектичного матеріалізму. Громадянське суспільство в цій теорії постає як сфера праці, виробництва та обміну, форма класових відносин, породжених капіталістичним способом виробництва [7, с. 13].

Реальна дійсність довела утопічність марксистської концепції. Проте на той час ці ідеї набули значного поширення, що негативно вплинуло на розвиток громадянської культури.

Звісно, західноєвропейські теорії громадянського суспільства і притаманної йому культури мали вплив і на українську суспільно-політичну та соціально-педагогічну думку. Однак тут розробка цих ідей відбувалася дещо із запізненням, що зумовлювалося політичним та економічним становищем України, яка входила до складу Російської імперії. Водночас не можемо не погодитися з І.Підлуською, яка зазначає, що хоча демократія на українських землях цілком не набула розвитку, все ж окремі її елементи відомі ще за часів Київської Русі, братств XVI ст. та Гетьманщини XVI ст.

Період творення Київської Русі є в цьому контексті унікальним етапом, коли формування основ громадянської культури збігалось з процесами державотворення. Головний громадянський обов'язок слов'янина щодо своєї держави вбачався в захисті її від численних зовнішніх ворогів, а провідна громадянська цінність - у впевненості в могутності, силі своєї держави як надійно-

му факторі майбутнього слов'янської нації [9, с. 17].

Особливим періодом, позначеним активізацією ролі громадськості як передумови формування громадянського суспільства і громадянської культури, можна вважати 60-і роки XIX ст. У цей час під впливом революційних подій у Європі, а також антикріпосницької реформи 1861 р. спостерігається пробудження інтелектуальних і моральних сил в усіх сферах громадсько-політичного життя. Означене "пробудження" вносило певні зміни в культуру тогочасного суспільства, наповнюючи її зміст громадянським компонентом. Останній може розглядатися як окремі паростки громадянського суспільства, що набували прояву через створення органів місцевого самоврядування (земств); діяльність добровільних (недержавних) об'єднань громадян - Громад; виникнення громадських рухів і політичних партій, незалежних від державної влади; створення незалежних друкованих ЗМІ; піднесення вагомості громадської думки.

У громадській думці під впливом західноєвропейських філософських теорій громадянськості виникають власно українські. Започаткована кирило-мефодіївцями ще в 40-х роках ліберально-народницька течія, у другій половині XIX ст. перетворилася на теорію громадівського соціалізму. Її послідовники (В.Антонович, Б.Грінченко, М.Грушевський, М.Драгоманов, М.Зібер, С.Єфремов та ін.) досить критично ставилися до унітарних державних структур, республіканського централізму, межових проявів націоналізму, які спонукали до примусу особистості, насильства над людиною, обмеження її прав і свобод. Громадянська культура у цьому контексті поставала як становлення демократичного мислення, спрямованого на підтримку власної громади, спільноти рівних громадян.

Такі погляди неоднозначно сприймалися науковою спільнотою. Скажімо, Д.Донцов називав їх "провансальством і хуторянством", засуджуючи характерну для них відмову від нещадної боротьби за державність. Виходячи з сучасних реалій, слушною видається думка сучасного українського дослідника М.Шимановського про те, що драгоманівська концепція формувалася в період бездержавності і тому, "значною мірою відображала нагальну необхідність збереження національної (етнічної) самобутності та соціальної справедливості в умовах удаваної на той момент безперспективності державницької ідеології". Тому громада "мала зберігати себе і розвивати, попри всі негаразди розвитку незалежної держави. Збереження миру і самобутності мало стати гарантом саморозвитку нації" [13, с. 29].

На початку XX ст. громадянський виховний ідеал (як результат залучення особистості до громадянської культури) розглядався у форматі моральних й

соціальних вартостей нації, духовно-національних потреб народу [10, с. 68-69].

Починаючи з 30-х років ХХ ст. у силу об'єктивних політичних причин, в Україні спостерігається зниження інтересу до проблем громадянського суспільства та характерної йому культури. Одна з причин цього вбачається сучасними науковцями "в безоглядному втручанні держави, тоталітарних режимів ХХ ст. (у цей час виникають фашистські режими - в Італії при владі став Муссоліні, у Німеччині - Гітлер) у сферу приватного життя громадян. Концепція громадянського суспільства стає непопулярною" [7, с. 13]. Теорії громадянського суспільства замінюються насильницькими методами вирішення конфліктів, подальшої популяризації набувають соціалістичні концепції.

На радянському просторі 30-50-ті роки ХХ ст. були позначені посиленням тоталітаризму. При цьому на офіційному рівні, наприклад у Конституції СРСР 1936 р., проголошувалася доволі широка низка громадянських прав і свобод, але це носило декларативно-формальний характер, оскільки такі права і свободи нічим не гарантувалися. Більш того, в країні насаджувалася істерія боротьби з так званими "ворогами народу", шпигунами, троцькістами і ін. За цих умов, про формування громадянського суспільства і впровадження принципів і норм громадянської культури не йшла.

На цьому тлі окремо виділяється постать видатного педагога В.Сухомлинського, який у своїх творах акцентував на необхідності посилення уваги до виховання в молодого покоління громадянських якостей - відповідальності за свою землю, сім'ю, колектив, мову, традиції, любові до Батьківщини, місця, де народився. Вагоме місце він надавав усвідомленню людиною своєї належності до суспільства і потреби діяти відповідно до прийнятих у ньому етичних вимог, свободі і толерантності [11; 12].

У 80-их роках увага українського суспільства зосереджується на політичних та економічних проблемах. І лише у 90-х роках ХХ ст., коли на пострадянському просторі розпочався процес створення самостійних незалежних держав, у тому числі і в Україні, ідеї громадянського суспільства і громадянської культури знову набувають актуальності.

Здобуття Україною незалежності не лише відкрило її для світу, а й світ для неї, активізувавши пошуки шляхів активного співробітництва зі світовим співтовариством. Прагнення до такої співдії, відмова від авторитарного устрою сприяли усвідомленню необхідності впровадження нової моделі організації суспільства, яка не лише поціновується іншими, а й створює найбільш оптимальні умови для життєдіяльності його членів. Тобто моделі громадянського суспільства - суспільства громадян з високим рівнем розвитку еконо-

мічних, соціальних, культурних і моральних відносин, яке разом з державою створює розвинений правовий простір для розвитку людини, систему забезпечення життєдіяльності політичної, економічної, соціальної і духовної сфер, їх відтворення і передачу цінностей від покоління до покоління, вільної реалізації кожною людиною її природних прав: на життя й гідне існування, на родину, на свободу діяльності, що не звужує права інших, на власність, рівність перед законом тощо.

Ці положення набули відображення в законодавчих і нормотворчих актах (Конституція України, Закони України "Про освіту" та "Про загальну середню освіту", Національна доктрина розвитку освіти в Україні, Концепції громадянської освіти і громадянського виховання, Національна програма виховання дітей та учнівської молоді).

Таким чином, сутність поняття "громадянське суспільство" і розуміння подорожованої ним громадянської культури неоднозначно тлумачилася на різних етапах історичного розвитку. Їх визначення значною мірою зумовлювалися поглядами, які сповідували мислителі тієї чи іншої епохи.

Нинішній ренесанс громадянської культури пов'язаний із загальними соціокультурними та політико-економічними процесами, характерними для сучасного етапу розвитку України, що активізує наукові дослідження з цієї проблематики, актуалізує необхідність переоцінки усталених у недалекому минулому поглядів на її сутність. Одним з напрямів таких досліджень має стати проблема формування в молодого покоління громадянської культури як важливого елемента загальної культури суспільства й окремої особистості.

Література:

1. *Аристотель*. Політика // Сочинения: В 4 т. - М.: Мысль, 1983. - Т.4.
2. *Внукова О.* Політична культура як складова громадянського виховання особистості: напрями розвитку // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. - 2002. - № 2. - С. 81-85.
3. *Гегель*. Сочинения. Философия истории. - М.-Л.: Госсосоэкономиздат, 1935.
4. *Гоббс Т.* Избранные произведения. - М.: Мысль, 1965.
5. *Громадянин*. - Держава. - Громадянське виховання: Антологія / Упоряд. М.П.Рагозін, О.В.Сухомлинська. - Донецьк, 2001. - 262 с.
6. *Громадянська освіта: теорія і методика навчання*. - К.: ЕТНА-1, 2008. - 174 с.
7. *Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку* / За заг. ред. Ф.М.Рудича. - К.: Парламентське вид-во, 2006. - 412 с.

8. *Кант І.* Сочинения: в 6-ти т. - М., 1966. - Т.5.

9. *Корінна Л.В.* Формування громадянських цінностей старшокласників у загальноосвітніх навчальних закладах: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Житомирський державний ун-т ім. І.Франка. - Житомир, 2004. - 220 с.

10. *Кульчицька І.О.* Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині Івана Огієнка. - Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002.

11. *Сухомлинський В.О.* Народження громадянина // Вибрані твори: В 5-ти т. - К.: Рад. школа, 1977. - Т.3. - С.283 - 582 с..

12. *Сухомлинський В.О.* Як виховати справжню людину // Вибрані твори: В 5 т. - К.: Рад. школа, 1976. - Т.2. - 718 с.

13. *Шимановський М.М.* Формування у старшокласників громадянської позиції засобами суспільствознавчих дисциплін: Дис. ... канд. пед. наук. - К., 2003. - 238 с.